

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Михаил Иванов Груев – СУ „Св. Климент Охридски“/ Държавна агенция „Архиви“, хабилитиран в Професионално направление 2.2. – История и археология (История на България) за участие в конкурс за заемането на академичната длъжност „професор“ в СУ „Св. Климент Охридски“ по професионално направление 3.1. – Социология, антропология и науки за културата (Социология – Историческа социология)

1. Законосъобразност на процедурата

Със заповед на ректора на Софийския университет „Свети Климент Охридски“ № РД 38-302/10.06.2024 г. съм определен за вътрешен член на научно жури за провеждането на конкурс за заемането на академичната длъжност „професор“ в СУ „Св. Климент Охридски“ по професионално направление 3.1. – Социология, антропология и науки за културата (Социология – Историческа социология). Конкурсът е обявен в Държавен вестник, бр. 32/9.04.2024 г. Единствен участник в него е доц. д. н. Мартин Иванов Иванов – преподавател в Катедрата по социология във Философския факултет на Софийския университет. С решение на научното жури, взето на заседанието му на 20.06.2024 г., съм определен за рецензент. Извършеният от мен преглед на хода на процедурата по допускане до участие в конкурса и по формиране на научното жури не констатира отклонение от предписанията на Закона за развитие на академичния състав в Република България, Правилника за прилагането му, както и от Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Съгласно предоставените документи, кандидатът отговаря както на минималните национални изисквания, заложили в ЗРАСРБ, така и на допълнителните изисквания на Софийския университет, поради което смятам, че процедурата е изцяло законосъобразна.

2. Научно-изследователска работа и приноси на кандидата

Тъй като по-ранните изследвания на доц. д. н. Мартин Иванов вече са били обект на оценка и научна критика в хода на неговото академично израстване, тук ще бъдат анализирани и коментирани само публикациите му след 2008 г., когато той заема академичната длъжност „доцент“ в Института за исторически изследвания на БАН. Изключение от този принцип представлява монографията му „Българският външен дълг 1944 – 1989 г. Банкрутът на комунистическата икономика“, в съавторство с Даниел Вачков, публикувана през 2007 г., тъй като тя не е била представена като хабилитационен труд. Все пак се чувствам длъжен да отбележа, че книгата му „Реформаторство без реформи: Политическа икономия на българския комунизъм, 1963 – 1989 г.“, издадена от Института за изследване на близкото минало и издателство „Cielia“ през далечната вече 2007 г. и до днес остава най-сериозния

принос в изследването на опитите за икономически реформи, които комунистическият режим предприема в усилията си да повиши потреблението и стандарта на живот. Всъщност тази тема продължава да вълнува автора и по-късно. На нея са посветени и част от публикациите, с които той участва в конкурса за заемането на академичната длъжност „професор”. По-специално тук бих отбелязал студията му в „Социологически проблеми” върху „Социалистическото благоденствие и консенсусът на лицемерието”, в която се излагат основните принципи на икономиката на дефицита, ако използваме термина на Корнай, както и статията му в Известията на Центъра за стопанско-исторически изследвания, в съавторство с М. Морис, за стандарта на живот, измерен чрез консумацията на различни видове храни.

Вторият голям тематичен кръг, който може да бъде обособен в творчеството на Иванов, е около проблемите на българския външен дълг от Освобождението до края на комунистическото управление. Това са проблеми, по които кандидатът работи от десетилетия. Цитираната вече по-горе монография в съавторство с Д. Вачков по същество представлява част от по-голям проект върху външния държавен дълг на България, върху който двамата автори работиха съвместно с покойната Цветана Тодорова. По-конкретно кандидатът е автор на последните две глави от изследването, в които за първи път в българската историография, въз основа на богат документален материал, той изследва историята на трите дългови кризи през късните десетилетия от съществуването на комунистическия режим. Едновременно с това той посочва причините за възникването им, както и усилията на управляващите да се справят с тях, използвайки различни инструменти – през продажба на златния резерв, клирингови спогодби и се стигне до едностранно обявление мораториум върху плащанията през 1990 г. Тази тема впоследствие беше изследвана от редица други автори, превърна се и в обект и на многобройни журналистически спекулации.

Третият проблемен кръг в творчеството на Иванов би могъл най-общо да бъде описан с термина „Българската модернизация”. Многобройни са публикациите на автора по най-различни аспекти и детайли от този процес, обхванал както града, така и селото в края на XIX и през XX век. На по-частен аспект на този голям проблем, а именно на ролята на текстилната промишленост като модернизиращ обществото фактор през дългия XIX век той е посветил отделна монография, която обаче не е обект на настоящата рецензия. От предложените за участие в конкурса текстове към този тематичен кръг биха могли да се отнесат студиите му върху състоянието на българското село преди влизането на България във Втората световна война, върху феномена на габровските фабриканти, върху икономическия подем в страната след края на Голямата депресия и т. н.

Без съмнение централно място в творчеството на Мартин Иванов заема проблемът за формирането, еволюцията и трудната съдба в годините на комунистическия режим на българските следосвободенски елити. Тук се налага да се спра по-подробно върху представения за рецензиране хабилитационен труд на автора, озаглавен: „Бившите хора” на

концлагерна България”, публикуван от издателство Сіела през настоящата година. И понеже терминът, с който Мартин Иванов е озаглавил книгата си, е твърде условен и обтекаем, съвсем логично във въвеждащата част на изследването си авторът е отделил обстойно място на дефинирането му при цялата пропускливост на границите и социалните категории, включени в него. Характерът на това изследване е интердисциплинен – разположено между биографистиката, историческата социология и социалната история на българския комунизъм, то би могло да бъде четено и като чисто художествен разказ за едно сурово време. Това, от само себе си, предопределя и многообразието на използвания от него методологически инструментариум, включващ тексткритичен и семантичен анализ на различни по произход и характер източници, качествени и количествени социологически методи и т. н. Макар изследването да е без аналог до този момент в родната историография и социография, Иванов все пак се е опитал да сравни българския случай с други съвременни руски и англоезични публикации, посветени най-вече на съдбата старата руска аристокрация след Октомврийската революция. Макар да извежда някои общи зависимости, все пак той стига до извода, че разликите в подхода на двата режима в процесите на адаптация и реконверсия на тази социална категория са много повече от приликите. Тук, разбира се, авторът прави и преглед на наличните до този момент изследвания на български език, които имат отношение към изследвания проблем и най-вече на книгата на Вили Лилков и Христо Христов, която частично повтаря заглавието на неговото изследване.

Отново в уводната част, разсъждавайки върху методологията на изследването си, Мартин Иванов поставя един базисен и принципен въпрос, на който търси отговор в цялото изложение, а именно – може ли историята на обществото и на тези стотици хиляди индивидуални съдби да бъде реконструирана през документите на Държавна сигурност, а и въобще за начина, по който следва да бъде четена и интерпретирана тази документация. Действително, става дума за общ проблем или по-скоро предизвикателство, пред което е изправен всеки един изследовател на тоталитарната епоха. Защото да бъде игнорирана изцяло съдържащата се в десетките линейни километри информация не е възможно, но едновременно с това безкритичното ѝ приемане и интерпретиране би било напълно наивно. Нещо повече – без необходимата контекстуализация и верификация подобен подход би възпроизвел иманентно съдържащия се в този тип документация стремеж към дехуманизация на жертвите, към демонизирането им и изтриването им от историята. За да се справи с това противоречие, авторът е дал думата и на жертвите или поне на достигналите до нас техни гласове, възплътени в мемоари, дневници и интервюта. Впечатляващ е обемът на привлечените от Иванов свидетелства. В книгата са използвани и интегрирани в различна степен 309 публикувани дневници, дневникови бележки и спомени, откриването на част от които, без данни за издателството, без дори място и година на издаване, представляват истински библиографски подвиг. На практика става дума за почти цялата мемоарна литература, създадена от жертвите на комунистическия режим. Освен това, в нея са включени 95 автобиографични разказа, някои от които записани лично от него, 62 виоинтервюта от предаването „Джинс” на БНТ, отнасящи се към проблема и съставляващи

общо 32 часа записи. Подробен списък на всички тези източници, категоризиран по жанрове, е приложен в края на труда, както и впечатляваща научна библиография, включваща 229 заглавия.

В структурно отношение работа се състои от две неравноделни глави, посветени съответно на съдбата на първата и втората генерация „бивши хора” непосредствено след установяването на комунистическия режим в България и през първите две десетилетия от негово съществуване, както и на различните видове житейски стратегии за оцеляване и адаптация. Тук Иванов предлага една обща типологизация на видовете репресии по отношение на „бившите хора” и ни води през всяка една от тях. Той започва с физическото унищожение на българския елит в първите месеци след 9.09.1944 г. и минава през различните форми на експроприация, както и през основните видове дискриминации – интернирания, въдворявания, невъзможност да получат работа, да образуват децата си и т. н. и т. н.

Макар първата вълна на терор, обхванала убийствата без съд и присъда на хиляди хора, за чиято точна цифра науката продължава да спори, да е сравнително добре проучена, Иванов добавя нови щрихи към нея. Той сменя инстанцията, от която се води този разказ, давайки думата на семействата на жертвите. От техните свидетелства става ясно, че това са хора с твърде различни съдби и биографии и попадането им в категорията „враг на народа” е твърде индивидуално. Много често причините за това са по-скоро лични и дори битови, а разбъркването на пластове извежда на повърхността сенки от миналото, които в новата ситуация стават легитимен повод за убийства, издевателства и грабежи. Авторът много точно успява да улови разликата между емблематично убитите (някои в следствие и осъдени) представители на политическия елит и битовизацията на насието, обхванало стотици хиляди хора. Същевременно той дава и десетки примери за неизбежно произтичащата от този процес и битовизация и индивидуализация на спасението, при което търсенето на връзки с високопоставени комунистически властници, опитите за припомняне на угаснали познанства и далечни роднинства се оказват от решаващо значение. Вторият кръг на насиение, който очертава авторът, има по-широк обхват и се разпростира към семействата на жертвите. Става дума за широка палитра експроприация на собствеността, обхващаща законови и подзаконови нормативни актове, конфискации (почти задължителни при всички, осъдени от „Народния съд”), национализация, отчуждаване на имоти и стигаща до откровени грабежи, изнудвания за пари и брутално мародерство. Цитираните многобройни подобни случаи обикновено се разгръщат в контекста на неизменното в такива случаи „въдворяване на принудително местожителство” на тези хора. Тук авторът прави разлика между изселвания и интернирания, която впрочем не се прави и в доста от научните изследвания. Макар трудът на Мартин Иванов да има изцяло научен характер, трябва да се отбележи, че той е и доста емоционален, на места – бих казал – и разтърсващ. Едни от най-тягостните страници от изложението са посветени именно на разказите на изселените семейства – на драмата им при раздялата със собствения дом, на страха и неизвестността

пред бъдещата им съдба, на усилията да оцелеят в новата, понякога твърде враждебна към тях среда. Третият кръг на репресии, който очертава Иванов, произтича от първите два и се отнася най-вече до „децата на враговете на народа”. Става дума за периодичното им засягане от служебни чистки, провеждани при всяка вътрешноблокова криза през 50-те – 80-те години, невъзможност да продължат образованието си, принуждаване към жилищно ограничаване и самосгъстяване и т. н. Тук изследователят също е представил доста широка гама от по-меки, но трайни форми на насилие и дискриминация. Той прави и още една – генерационна класификация на групата, като обособява три поколения „бивши хора”. Първото поколение – според него – са хората, които са в активна възраст по време на преврата от 9.09.1944 г. и непосредствено понасят най-суровата вълна на репресии. Второто поколение – това са техните деца, някои от които са споделили в значителна степен драмата на техните родители и са били изселвани и дискриминирани по различни начини. Друга, може би по-голямата част от това второ поколение, е била засегната по-скоро косвено, самите семейства са се опитали да скрият, до колкото е било възможно, собствената си драма и да спестят на децата си собствените си травми. И третото поколение – това са внуците на автентичните „бивши хора”, които, паралелно с общия процес по омекване на режима през 70-те и 80-те години на XX век, само епизодично и като цяло инцидентно са усещали „стъкления таван” в образованието си и професионалния си път.

В края на тази част от изложението Мартин Иванов се е опитал да комбинира използваната от него качествена методология с количествени данни, като се е опрял на първичните социологически анкети от изследването на Централното статистическо управление (дн. НСИ) „Градът и селото ,86”. Той се е постарал да изолира от събраните данни информация за второто и съответно за третото поколение „бивши хора”, използвайки различни филтри към данните за образованието и професията на бащите. Макар самият да прави уговорката, че към времето, в което са попълвани анкетите, съвсем естествено е респондентите да се опитат да скрият всякаква връзка със „засегнати от мероприятията на народната власт”, все пак напълно се е доверил на събраната информация. Другият методологически проблем при обработката на тези данни е поставянето на знак за приблизително равенство между категориите „дореволюционен елит” и „бивши хора”. В този смисъл получените от автора осреднени стойности, представени по таблици за образователен, имуществен, професионален и дори „интелектуален” статус, изглеждат твърде стигматизиращи и неубедителни.

Във втората част на изложението авторът отново се връща към качествените методи на изследване, разглеждайки различните стратегии на „бившите хора” за оцеляване и реконверсия. Анализирайки огромното разнообразие от случаи, Иванов ги обобщава в четири поведенчески архетипа. Първият от тях е на онези, които се опитват, успешно или не, да избягат зад граница. Става дума за т. нар. от режима „невъзвращенци” или „изменници на родината” (ИР – в терминологията на ДС). Към този архетип той добавя и опиталите се да избягат от живота по принцип – завършили със самоубийство или пълно алкохолизиране.

Вторият – според него – е на тези, които избират пътя на съпротивата - явна или скрита – в зависимост от условията и контекста. Тук става дума за онези, които в периода до 1947 г. открито членуват в опозиционните партии, за горяните, за разпространителите на листовки и позиви и т. н. Тъй като тези проблеми са сравнително добре изследвани в съществуващата литература, авторът по-скоро ги е маркирал, за да очертае профила на този поведенчески архетип. Третата категория, според него, това са хората, избрали тактиката на примиряване и снишаване. Вероятно това е и най-многобройната група „бивши хора”, особено в по-късните десетилетия от съществуването на режима. Типологически тази група има общо и с четвъртия поведенчески архетип, очертан от Иванов, а именно – на пречупилите се и пребоядисалите се. Тук той представя широка гама от съзнателни, а много често и спонтанни стратегии за оцеляване, понякога за реконверсия и дори за включване в новия комунистически елит, известни ни и от литературата, и от живота. Разбира се, целият този процес е внимателно менажиран и направляван от Държавна сигурност, която, макар и само като контекст, присъства в цялото изследване.

Ако трябва да бъдат обобщени, достойнствата и приносите на рецензирания научен труд са впечатляващи. С него на практика е идентифициран и количествено преброяден огромният мемоарен масив, създаден от репресираните от комунистическия режим. Цялата мемоарна вълна след 10.11.1989 г. и биографичен масив са включени в научно обръщение. Методологически е поставен пред науката, а и пред българската публичност, проблемът с документите на ДС и тяхната измамна информативност. Поставен е и въпросът дали е възможно тази лавина от човешки съдби да бъде анализирана с някакви количествени методи. Мартин Иванов полага всички усилия за да ни убеди, че това е възможно, макар самият аз да оставам скептичен към получените резултати. Може би най-важният принос на това изследване се състои в поставения в епилога на книгата въпрос как и доколко паметта за случилото се има значение за днешния ден и въобще как функционира паметта за миналото.

3. Преподавателска дейност

Доц. д. н. Мартин Иванов е вече утвърден преподавател с близо 10 годишна преподавателска работа в Софийския университет. Както личи от приложената към документите Академична справка, той чете бакалавърски и магистърски курсове по Политически живот в модерна България; Политически и стопански елити на България; Модернизационни процеси в българското общество; Икономическа статистика и др. Действително, поради продължителния му отпуск заради заеманите от него държавни длъжности, на този етап той има само един успешно защитил дипломант и няма докторанти. Този показател обаче се компенсира точково многократно в останалите категории. Към казаното дотук следва да се добави и неговият голям административен опит като председател на Държавна агенция „Архиви”, служебен министър на културата и посланик на Р България в Р Финландия. Споменавам това, тъй като съм дълбоко убеден, че всичко това дава много по-широк

хоризонт, а комбинирането на теоретичната подготовка с административния опит е една от рецептите за успешна преподавателска кариера.

4. Заключение

Никъде в рецензираните работи не съм констатирал плагиатство. Всички те имат оригинален характер. Всичко изложено по-горе ми дава достатъчно основание да гласувам „за” при избора на доц. д. н. Мартин Иванов Иванов на академичната длъжност „професор” и убедено да призова останалите членове на научното жури да подкрепят този избор.

София, 20.08.2024 г.

Рецензент:

/доц. д-р Михаил Груев/